

האם מזבח העולה שעשה שלמה היה מנחושת?

איתי שבת

בעשרה מקומות בתנ"ך מוזכר הביטוי 'מזבח הנחושת': פעמיים בספר שמות, שלוש פעמים במלכים, פעם אחת ביחזקאל וארבע פעמים בדברי הימים¹. מתוך עשרה מקומות אלו ארבעה מתייחסים במפורש על מזבח שעשה בצלאל - שהיה מנחושת והם הפסוקים בשמות ובדברי הימים ב' פרק א. מפורסם וידוע לכל בר בי רב שבבית המקדש היה המזבח עשוי מאבנים, וכן פסק הרמב"ם (בית הבחירה א יג): "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים...". אם כן, מדוע בששת האזכורים האחרים - המדברים בפשטות על המזבח שעשה שלמה נזכר המזבח בשם מזבח הנחושת? הלא פשוט שהיה עשוי מאבנים! התייחסות לשאלה זו אנו מוצאים בהגהת שיטה מקובצת על רש"י ד"ה 'אלף עולות יעלה שלמה'. במסכת זבחים (דף נט:): "... והוא שנאמר בדברי הימים 'ויעש שלמה מזבח נחשת כ' אמה ארכו וכ' אמה רחבו' ושל אבנים היה, ולפי שהיה לעולה תחת מזבח הנחשת של משה קרא לו מזבח הנחשת...". לכאורה די לנו בדברי בעל שיטה מקובצת, אולם עיון נוסף בפסוקים בהם ה' מצווה על בניית המזבח מעלים שאלה נוספת שגורמת לנו לא להסתפק בתשובה זו, ואפרש את כוונתי.

פסוקי הציווי לבניית המזבח הם בספר שמות בסוף פרשת יתרו (פרק כ כ-כא):
"מִזְבֵּחַ אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִּי וְזָבַחַת עָלָיו אֶת עֹלֹתֶיךָ וְאֶת שְׁלֵמֶיךָ אֶת צֹאנֶךָ וְאֶת בְּקָרְךָ, בְּכָל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲזַכִּיר אֶת שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבִרְכֹתֶיךָ: וְאִם מִזְבֵּחַ אֲבָנִים תַעֲשֶׂה לִּי לֹא תִבְנֶה אֹתוֹן גָּזִית כִּי חֲרָבָךָ הַנִּפְתָּ עָלֶיךָ וּתְחַלְלֶנִּי."
לכאורה על פי פשט הפסוקים לא ברור שחובה לבנות את המזבח דווקא מאבנים,

1 שמות לח ל, שמות לט לט, מלכים א' ח סד, מלכים ב' טז יד, מלכים ב' טז טו, יחזקאל ט ב, דברי הימים ב' א ה, דברי הימים ב' א ו, דברי הימים ב' ד א, דברי הימים ב' ז ז.

אלא שאם בונים את המזבח מאבנים - התורה אוסרת לבנות אותו מאבני גזית. אבל הרמב"ן לומד בפשטות מ"ואם מזבח אבנים" שחובה לבנות את המזבח מאבנים, כלומר לומדים מפסוק זה עשה - לבנות את המזבח מאבנים, ולא תעשה - שלא יהיו גזית, ואלו דבריו:

"וטעם 'ואם' - במצוות חובה, לומר, אם יגיע הזמן שתזכו לרשת הארץ ולבנות לי מזבח אבנים בבית הבחירה, השמר שלא תבנה אתהן גזית שתחשוב לעשות כן למעלת הבנין..."

אולם גם הרמב"ן לא מובן, שהרי מניין שפירוש המילה 'אם' הוא 'חובה'? רש"י על הפסוק כותב כך:

"ואם מזבח אבנים - רבי ישמעאל אומר כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה: 'ואם מזבח אבנים תעשה לי', הרי אם זה משמש בלשון כאשר, כאשר תעשה לי מזבח אבנים לא תבנה אתהן גזית, שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים, שנאמר (דברים כז ו) 'אבנים שלמות תבנה'..."

לכאורה רש"י עוזר לנו, שכן הוא מלמדנו שהחובה לבנות את המזבח מאבנים הוא בעצם מפסוק אחר ובאמת לא לומדים זאת מהפסוק שלנו.

אולם, עיון בפסוק ובהקשרו בפרק גורם לנו לקושי נוסף, גדול עוד יותר, שכן הפסוקים שם עוסקים בציווי חד-פעמי לבנות מזבח בהר עיבל, אם כן נראה לכאורה שבפסוק "אבנים שלמות תבנה" אין שום ציווי על המזבח של בית עולמים!

סיכום: לא ברור כיצד חז"ל והראשונים הבינו מן הפסוקים שיש לבנות את המזבח מאבנים.

מעתה נשאל את השאלה הבאה: מדוע התורה שבכתב לא מבארת שיש חובה לבנות את המזבח של בית עולמים מאבנים? ומכיוון שלא ברור מהפסוקים שחובה לבנות את המזבח מאבנים, ומאחר שהתנ"ך מכנה את המזבח שבנה שלמה בשם "מזבח הנחשת" - אולי אין חובה לבנות את המזבח דווקא מאבנים ואולי שלמה באמת בנה את המזבח מנחשת?

מן הסתם בשלב זה יהיה מי שיתקשה בהצגת השאלה באופן כה נחרץ, שהרי אם יש חוסר בהירות מסוים זה לא סיבה מספיק חזקה לכפור במוסכמות.

על זאת אשיב שגם אני לא הזדרזתי לשאול את שאלתי כך אלא שבעל כרחי מקרא מלא דיבר הכתוב (דברי הימים ב' ז ז): "וַיִּקְדֵּשׁ שְׁלֹמֹה אֶת תּוֹף הַחֶצֶר אֲשֶׁר לִפְנֵי בֵּית ה' כִּי עָשָׂה שֵׁם הָעֵלּוֹת וְאֵת חֶלְבֵי הַשְּׁלָמִים, כִּי מִזְבֵּחַ הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר עָשָׂה

שְׁלֹמֹה לֹא יָכוֹל לְהַכִּיל אֶת הָעֹלָה וְאֶת הַמִּנְחָה וְאֶת הַחֲלָבִים".
ישנו מדרש הלכה, שלא רק מחזק שאלה זו, אלא אף נותן לה גושפנקא הלכתית.

"איסי בן עקיבא אומר, מזבח נחשת מלא אדמה תעשה לי, שנאמר (מלכים א' ח סד) 'כי מזבח הנחשת אשר לפני ה' קטן מהכיל את העולה'. וכי קטון היה? והלא כבר נאמר (מלכים א' ג ד) 'אלף עולות יעלה שלמה על המזבח ההוא! ומה תלמוד לומר קטן? אלא ביום שנבנה זה - נגנז זה". (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה יא).

הרי שאיסי בן עקיבא אומר בפירוש שאת המזבח אפשר או אולי צריך לעשות מנחושת.

הערה: מפני שאין שום מקום אחר בכל התורה שבעל פה² שבו יש הוא אמינא שהמזבח של בית עולמים יהיה מנחושת ולא מאבנים לא נאמר שהמזבח היה עשוי מנחושת אלא מאבנים, אולם בעזרת דברי איסי בן עקיבא השאלה מקבלת משקל כבד יותר.

בניין המזבח מאבנים דווקא מעוגן לאורך התורה שבעל פה ממדרשי ההלכה לש"ס ולפוסקים, לספרי המצוות ולראשונים, ואזכיר את החשובים שבהם:

'מזבח אדמה תעשה לי', יכול אדמה ודאי? תלמוד לומר 'אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' א-להיך', כשתכנס לארץ עשה לי מזבח המחובר באדמה דברי רבי יהודה. רבי מאיר אומר תחת עזרות היה חלול והמזבח היה מחובר באדמה" (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כ).

"ואם מזבח אבנים תעשה לי' - רבי ישמעאל אומר, כל אם ואם שבתורה רשות חוץ משלשה:

'ואם תקריב מנחת בכורים' (ויקרא ב יד) חובה. אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? תלמוד לומר 'תקריב את מנחת בכוריך', חובה ולא רשות. כיוצא בו, 'אם

2 לפחות לא מצאתי מקור אחר, אם מישהו יודע על מקור שכזה אשמח שיודיעני.

כסף תלוה את עמי... (שמות כב כד) חובה. אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? תלמוד לומר 'העבט תעביטנו' (דברים טו ח), חובה ולא רשות. כיוצא בו 'ואם מזבח אבנים תעשה לי' חובה. אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? תלמוד לומר 'אבנים שלמות תבנה', רשות. אתה אומר רשות, או אינו אלא חובה? תלמוד לומר מזבח אבנים תעשה לי, רשות ולא חובה.

ומה תלמוד לומר ואם מזבח אבנים? אלא רצה לעשות של אבנים - יעשה, של לבנים - יעשה. והרי דברים קל וחומר לשאר כל הכלים, ומה אם מזבח החמור אם רצה לשנות ישנה, קל וחומר לשאר כל הכלים" (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה יא).

"אחד אבני הכבש ואחד אבני המזבח מבקעת בית כרם וחופרין למטה מהבתולה ומביאים משם אבנים שלמות שלא הונף עליהן ברזל, שהברזל פוסל בנגיעה ובפגימה לכל דבר. נפגמה אחת מהן - היא פסולה וכולן כשרות..." (מידות ג ד).

"תא שמע, דתני לוי: כיצד בונין את המזבח? מביאין מלבן שהוא שלשים ושתים על שלשים ושתים וגובהו אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות בין גדולות בין קטנות, ומביא סיד וקוניא זפת וממחה ושופך, וזה הוא מקום יסוד. וחוזר ומביא מלבן שהוא שלשים אמה על שלשים אמה וגובהו חמש אמות, ומביא חלוקי אבנים... וחוזר ומביא מלבן שהוא כ"ח על כ"ח אמות וגובהו ג' אמות, ומביא חלוקי... והוא מקום המערכה. וחוזר ומביא מלבן שהוא אמה על אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות בין גדולות בין קטנות, ומביא זפת וקוניא וממחה ושופך, וזהו קרן, וכן לכל קרן וקרן, וכי תימא דגייז ליה, אבנים שלמות כתיב! דמחית מידי מתותיה ושקיל ליה. דאי לא תימא הכי, הא דאמר רב כהנא: אבנים של קרנות חלולות היו, דכתיב: 'ומלאו כמזרק כזויות מזבח' (זכריה ט טו), הכא נמי אבנים שלמות אמר רחמנא! אלא דמחית מידי מתותיה ושקיל ליה, הכא נמי דמחית מידי מתותיה ושקיל ליה" (זבחים נד:).

"ואם מזבח אבנים' אמר רב חסדא אמר רב: מזבח של שילה - של אבנים היה. תניא נמי הכי: רבי אומר מה תלמוד לומר 'אבנים' 'אבנים' 'אבנים' ג' פעמים?

אחד של שילה ואחד של נוב וגבעון ואחד של בית עולמים. מתיב רב אחדבוי בר אמי: אש שירדה בימי משה לא נסתלקה מעל מזבח הנחשת עד שבא שלמה, ואש שירדה בימי שלמה לא נסתלקה עד שבא מנשה וסילקה, ואם איתא מעיקרא הוא דאיסתלק לה! הוא דאמר כי האי תנא רבי יוסי אומר: מזבח של נחשת חלול ומלא אבנים היה. רב נחמן בר יצחק אמר מאי לא נסתלקה? לא בטלה לגמרי. והיכי הווי? רבנן אמרי: דין שביבי הוה משדרא, רב פפא אמר: אושפיזא הוה נקטא זימנין הכא זימנין התם" (ילקוט שמעוני תורה רמז שו).

וכן עיין בפסיקתא זוטרותא (לקח טוב) שמות פרק כ ובמכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כ.

"...ובמכילתא (ס"פ יתרו ור"פ אם כסף הוב' במ' מד וקצז) אמרו בפירוש אמרו יתעלה 'ואם מזבח אבנים תעשה לי' אמרו, רבי ישמעאל אומר: כל אם ואם שבתורה רשות חוץ משלשה, אחד מהם 'ואם מזבח אבנים'. אמרו ואם מזבח אבנים - חובה. אתה אומר חובה או אינו אלא רשות? תלמוד לומר אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' א-להיך (ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה כ).

"...ואין עושין המזבח אלא בנין אבנים שנאמר 'אבנים שלמות תבנה את מזבח...'/ וזה שנאמר 'מזבח אדמה תעשה לי' דורשו במסכת זבחים (סא:): שיהא מחובר באדמה שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות, וזה שנאמר 'אם מזבח אבנים'. הא תני רבי ישמעאל (מכילתא) ש'אם' זה אינו רשות אלא חובה (ע"פ רמב"ם הי"ג ע"ש) כמו 'אם תקריב מנחת ביכורים': (ספר מצוות גדול עשין סימן קסג).

"המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים" (רמב"ם בית הבחירה א יג).

"כשבונין המזבח בונין אותו כולו אטום כמין עמוד ואין עושין בו חלל כלל, אלא מביא אבנים שלמות גדולות וקטנות ומביא סיד וזפת וקונייא וממחה ושופך לתוך מלבן גדול כמדתו ובונה ועולה..." (רמב"ם בית הבחירה ב טז).

אם כן, מבואר לאורך שרשרת קבלת התורה שבעל פה שהמזבח של בית עולמים

עשוי מאבנים ולא מנחושת.

מה שנשאר לא ברור זה הפער בין הפסוקים המכנים את המזבח שעשה שלמה 'מזבח הנחושת', וכן מדוע בציווי של המזבח יש חוסר בהירות, ומדוע אנו לומדים את הציווי לבית עולמים מהמזבח של הר עיבל?

הסמ"ג בלאוין (סימן רצ) עוסק במצוות לא תעשה התלויות במקדש ובדרך אגב מבאר מעט ועוזר לנו להבין קצת יותר את הנושא:

"אלו הן מצות לא תעשה התלויות במקדש:

לא לבנות אבני מזבח גזית דכתיב [כתוב] בפרשת יתרו (שמות כ כב) ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית וגומר (ע"פ רמב"ם ל"ת עט) [כי חרבך הנפת עליה ותחללה]. וכתיב בפרשת תבא (דברים כו ה-ו) על עניין הר [גריזים וחר] עיבל ובנית שם מזבח לה' א-להיך מזבח אבנים לא תניף עליהם ברזל אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך, הרי הכתוב הזה מלמד על אם מזבח אבנים שאינו רשות אלא חובה" (ע"פ פירוש רש"י עה"ת). עכ"ל.

לאור הערת הסמ"ג, הבנת הפסוקים תהיה כך - ואם מזבח אבנים תבנה, ואם = רשות, בא הכתוב על המזבח בהר עיבל - "אבנים שלמות תבנה" - ומלמד אותנו כיצד להבין את הפסוק בשמות, ואם = חובה.

אמור מעתה - הציווי לבנות את המזבח מאבנים נלמד באמת ממקומו ורק מסתייע בפסוק מהציווי בהר עיבל.

כעת, הציווי לבנות את המזבח מאבנים מובן יותר, ולכן אין ספק בתורה שבעל פה שכל שאר הפסוקים המתייחסים למזבח שעשה שלמה - פשוט ש"לפי שהיה לעולה תחת מזבח הנחשת של משה קרא לו מזבח הנחשת".